

A szöveg, a környezet és a megértés

1. Bevezető megjegyzések a szövegekörnyezet fogalmáról

A szájhagyomány útján továbbadott szövegek létrehozásának törvényszerűségeit többféleképpen és több szinten vizsgálhatjuk. A verbális szövegek megközelítéseinek egyik fajtája minden bizonnyal a szemiotikai elemzés, amelynek során háromféle lehetőség előtt állunk. Az elemzés vizsgálhatja a szövegformálás folyamatát (vagyis a jelek egymáshoz rendelésének szabályait — ez a szintaktikai elemzés), vizsgálhatja a szövegek jelentését (a jelek jelentéseinek vizsgálata a szemiotikában a szemantika területéhez tartozik), s végül foglalkozhat a szövegek társadalmi beágyazottságával, ez a közösség életében betöltött szerepével (a jeleknek és a használóknak viszonyával, ez a pragmatikai elemzés). Dolgozatunk első felében a pragmatika körébe tartozó jelenségekre figyelünk, tettük ezt azért, mert a kutatás éppen ezt az aspektust hanyagolta el leginkább, vagyis a szövegek társadalmi környezetét.

A folklórkutatás hagyományosan a szövegek vizsgálatára korlátozta figyelmét és erőfeszítéseinek nagyobbik részét. Ez a megállapítás olyan esetekben is igaz, amikor nem kifejezetten nyelvi vagy szóbeli szövegekre gondolunk, hanem a kultúra más jelrendszereinek szövegeire (tánc, díszítőművészet, zene).

Az elmúlt néhány esztendőben jelentős változás van kibontakozóban. Korábban a gyűjtő, amikor sietve lejegyezte — kézírással — a folklórszövegeket, örült, ha követni tudta az elbeszélés ritmusát, és nem hagyott ki semmit. Ma a gépi hangrögzítés segítségével, de különösen a képet is rögzítő eljárásokkal (film, képmagnó) sokkal pontosabban lehet megörökíteni a szövegek elmondását. Az újabban készített magnetofonfelvételek, hangosfilmek elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy nem pusztán a nyelvi szöveg az érdekes a kutatás számára, hanem az összes kísérő körülmény is. Röviden maga az *esemény*, amelyben a szöveg létrejön és kifejti hatását. Minden apró részlet fontos, s ezek együttesen a szöveg környezetét alkotják, a kontextust.

Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi időben a szájhagyományozás törvényszerűségeit kutató folklórisztikában kezdenek elfordulni az egyszer elhangzott (és megörökített) történet vizsgálatától, és az elbeszélésnek mint cselekvéssornak az összvizsgálatát helyezik előtérbe (Voigt, 1974). Nem az elbeszélés szövegét, hanem a hagyomány átadásának folyamatát mint *eseményt* vizsgálják (Hoppál, 1977).

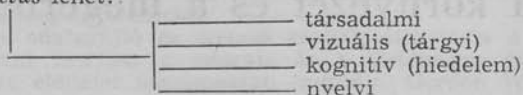
Mindezekhez közvetlenül kapcsolódik annak felismerése, hogy tulajdonképpen a folklórisztikában a szövegek a teljes kommunikációs folyamat részeként jelennek meg. A korábbi *közlemény* központú vizsgálatot tehát a *folyamat* szempontú kutatás kezdi felváltani, amikor már a kommunikációs esemény más elemeire is odafigyelnek. (D. Ben-Amos—K. S. Goldstein, 1975.) A magyar folklórisztikában régi hagyománya van annak, hogy ne csak a szöveg legyen a vizsgálat tárgya, hanem például az, akitől az egész folyamat elindul, maga az elbeszélő. A korábbi kutatások elsősorban a közleményre, vagyis a szövegekre és azok jelentésének feltárására, vagy pedig a kódra (az egyes jelrendszerek szintaktikai törvényszerűségeire) irányultak. Ritkán fordítottak gondot a címzett, a hallgató és a szövegeket beágyazó kontextusok vizsgálatára. A teljes szemiotikai leírásból csak a szintaktikai és szemantikai elemzést végezték el, a pragmatikai szempontú elemzés elmaradt (Hoppál, 1969 és 1971). Ezt kívánjuk most pótolni, nagy vonalakban összegezve a feladat főbb pontjait.

Abból a ma már általánosan elfogadott tételből indulhatunk ki, amely szerint a folklóresemény egyben kommunikatív eseménynek is tekinthető. K. V. Csiszov több tanulmányában javasolta a kommunikációs helyzetek jellemzőinek és tipológiájának összeállítását. Véleménye szerint „a folklór a természetes vagy a *közvetlen kontaktsuson alapuló* kommunikáció, mivel ott a közlemény átadása természetes eszközök: a hangzó szó, a mimika, a gesztusok révén valósul meg, az előadó és a hallgató közvetlen, eleven kapcsolatában (Csiszov, 1971). Az általunk vizsgált József-napi összejövétel kitűnő példa a folklórkommunikációra.

Amikor a folklórkutatás a történettől és a szövegtől az elbeszélés eseménye — a narráció — felé fordul, akkor a szövegelmondás teljes környezetét kívánja feltárni (Petőfi, 1977). A szövegekörnyezet folyamatos közegében nem könnyű feladat rendet teremteni. Megpróbálkoztunk egy javaslattal: mégpedig úgy, hogy a külön-

böző rendeltetésű jelrendszereket különválasztjuk; ezek alkotják az egyes kontextustípusokat az adott folklór kommunikációs eseményében.

A kontextus lehet:

Vegyük sorra ezeket, s egyúttal szembesítsük a névnapi összejövetelel tapasztalattal. A névnapi este megtartásának a társadalmi (vagy társasági) kapcsolatok ápolása a funkciója. A szociális kontextus, amelyben mindenfajta társadalmi kommunikáció lezajlik, különféle fontos megkülönböztető jegyekkel rendelkezik. Így például a munkakapcsolatok ápolását szolgálja a *kaláka*, vagy a rokon kapcsolatokat erősítő lakodalom, vagy a keresztelő. Jellemzi a társadalmi kontextust az, hogy kik, mennyien és milyen társadalmi vagy rokon rétegekből vesznek részt az eseményen. A temetésen például teljesen *nyitott* a részvétel lehetősége, míg egy lakodalomban *zárt*, csak a meghívottak lehetnek ott (nem tekintve a kapun kívül álló hivatlanok seregét).

A József-napi ünneplés ebből a szempontból középtű helyezkedik el: meghívás útján értesülnek az eseményről, de megérkezhet valaki pusztán „rokon szeretetből”, hivatlanul is. Valószínűbbnek látszik, hogy a társadalmi környezet jellemző jegyei szabályozzák az eseményben a rítusok rendjét — például szigorúan meghatározott egy temetés szokásrendje, de nincs ilyen kötöttség névnap esetében. Az is jellemzője lehet a társadalmi környezetnek, hogy megengedi, tiltja vagy előírja a narrációt.

Érdekes itt megjegyezni, hogy a szociolingvisztika vizsgálatai éppen a szociális környezetre irányulnak, annak megvilágítása végett, hogy a csoport tagjainak társadalmi hovatartozása milyen hatással van a nyelvre, amelyet használnak az adott helyzetben. Röviden: a társadalmi csoporthoz tartozás meghatározza a nyelvhasználatot — jó példa ez a nyelvi és társadalmi kontextusok összefonódására. (Gumperz, 1974.)

Ugyanílyen összefonódás tapasztalható a többi kontextustípusok között. A tárgyi környezet (vizuális jelek formájában) nagymértékben jellemző — jelen esetben az ünnepelt — a házigazda társadalmi és gazdasági helyzetére. Talán fölösleges utalni arra, hogy a falusi tiszteletes lakásának berendezése vagy akár egy falubeli módos fazekas háza mennyire eltér ennek a névnapot tartó gazdának a szegényesebben berendezett szobáitól. A tárgyi kontextushoz tartozott a névnapi összejövetelel az ital mellett a felszolgált édes sütemény — itt is szükségtelen részletesen fejtegetni, hogy az adott folklóresemény (pl. lakodalom) jellege meghatározza az ételeket, más szavakkal: az étel-kódban „előadható szövegeket”.

Kognitív kontextusnak nevezzük a kommunikációban részt vevő személyek hiedelmeinek összességét. A hiedelmek nagy szerepet játszanak a folklórjelenségek és -kommunikáció szervezésében. A későbbiekben még példákat hozunk arra, hogy milyen fontos a szövegek megértéséhez az ún. „háttér-információ” ismerete, ami nem más, mint a hiedelmek hálójára, a hiedelemrendszer (Hajnal—Hoppál, 1976). Érdemes megemlíteni két szovjet kutató ide kapcsolódó véleményét, ők mindenfajta kommunikáció egyik tartalmi jegyének tartják „a közös emlékezet posztulátumát”; a sikeres kommunikációhoz, hogy a beszélő és a hallgató megértse egymást, közös kell hogy legyen az emlékezetük, „a múlttal kapcsolatban kell legyen valamilyen egybevágó információhalmazuk” (O. Revzina—I. Revzin, 1973). Véleményünk szerint éppen a folklór és a szájhagyományozás egyik fontos jellemző jegye, hogy a résztvevők igen nagy mértékben egyfajta közös emlékezet, a közös élmények birtokában szólnak egymáshoz. Éppen ez hiányzik sokszor az irodalmi közlésből, s ez a közös élmény- és „emlékezet”-háttér hiányzik a városi életformából. A komikus szövegek megértésében szintén sok esetben a legfontosabb a helyi körülmények ismerete (lásd példaként a 3-as és a 7-es szövegeket).

Utoljára hagyjuk magát a nyelvi kontextust. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy minden szöveg, amely a kommunikációban részt vesz, egyben nyelvi környezete az előtte álló és az utána következő szövegnek. Érdemes emlékeztetni Dell Hymes fejtegetéseire; szerinte a folklórkutatás éppen a szájhagyományozás általános törvényszerűségeinek felderítésével jelentős hozzájárulás lehet a kommunikációkutatáshoz. Véleménye az, hogy a folklórkommunikációnak egyik központi fogalma az előadás (Hymes, 1973). A mai folklórkutatás szerint az előadás nem egyszerűen egy szöveg elmondását jelenti (nem pusztán a helyes nyelvi megformálásra kell itt gondolni), hanem a hangsúly azon van, hogy az előadás valamilyen társas

összejövetel alkalmával hangzik el. Ez olyan kulturális viselkedés, amelyben egy személy vállalja a felelősséget a hallgatóság előtt az előadásért. Többen felvetették: van különbség aközött, hogy valaki ismeri a hagyományt és el tudja mondani, valamint aközött, hogy nemcsak azt tudja, hogy mit, de azt is: *hogyan*.

S itt lép be az előadó személye, aki a szöveget életre kelti, az előadás főleg az ő képességeitől függ. Egyáltalán nem biztos, hogy egy jó elbeszélő minden műfajban egyforma otthonossággal mozog — sőt éppen az figyelhető meg, hogy egy-egy elbeszélő csak valamilyen műfajra érzi magát hivatottnak. Különösen így van ez a komikus történetek előadásakor — ehhez sajátos alkat kell. A névnapi estét tulajdonképpen két ember beszélt végig, már ami a humoros szövegek elbeszélését illeti.

Mint minden kommunikációs aktusnak, az elbeszélésnek is van valami célja — a komikus elbeszélésnek a hallgatóság megnevettetése. A narráció mint beszédaktus akkor sikeres, ha eléri célját. A folklórkommunikációs eseményekre különösen jellemző, hogy a résztvevők cselekvések sorát végzik el — köztük beszédaktusok formájában is —, ezért a jövőben a beszédaktusok elméletének eredményeit is be kell építeni a korszerű folklorisztikába (Searle, 1970).

2. A szövegek

Néhány szöveget mutatunk be abból a két órányi hangfelvételtől, amelyet a helyszínen készítettünk. A lejegyzés során arra törekedtünk, hogy érzékeltessük a névste hangulatát, a felköszöntések, koccintások ritmusát — mindebből ez a pár kiragadott szöveg alig érzékeltet valamit, de úgy gondoljuk, mégis többet, mintha csak magukat a szövegeket közölnénk, kontextus nélkül. A leírás természetesen nem tudja érzékeltetni a szöveget kísérő közbeszólásokat, megjegyzéseket, a válaszokat, sem pedig a felcsattanó nevetés hangerejét. Pedig éppen a kiborbanó nevetés jelzi csalhatatlanul, hogy az elhangzott szöveg kielégítette a közösségi elvárásokat, megfelelt a humoros szövegről alkotott elképzeléseknek, a „beszéd-cselekvés” elérte célját, sikeres volt.

Továbbá a leírás akkor lenne teljes, ha részletesen foglalkoznánk a társadalmi és a tárgyi szövegekörnyezetek bemutatásával is. Ez túlfeszítené dolgozatunk kereteit. Ezúttal csak a kiválasztott szövegek segítségével a humoros szövegek létrehozásának és megértése mechanizmusának nyelvi elemzésével foglalkozunk.

„— Azt montad-e már, mikor a Lázár veje öröltetni jött? — kérdezi valaki a mesélőtől, akinek a foglalkozása molnár.

(1) — Ja! Pálpataki Lázár veje — (Pálpatakára való! szól közbe valaki magyarázólag.) Egy pálpataki botosnak veje lett egy gerygyai — kezdi el a történetet a molnár — (a pillanatnyi szünetben kissé távolabbról beszélgetés hallatszik, ők nem figyelnek a történetre) — ugye ide jött, s mi nem ismertük. Na, bójött a malomba, hát azt mondja a Rigó: Szabad lesz a nevit! — Azt mondja: Madarász János. — Rigó a mérleg mellett megáll, s azt mondja: Legyen szíves, egy pillanatig álljon meg! — az illető egy kicsit megszeppen, s azt mondja: Miért? — Azért, hogy ha maga *madarász*, én meg *rigó* vagyok! Eccc az ajtón menjek ki, s akkor jöhet bé! (Többen nevetnek.) — Akkor jöhet aztán nyugodtan! — fúzi hozzá az elbeszélő. — Szóval a Rigó félt a Madarásztól! — hallatszik az asztal túlsó sarka felől. (Nevetés hangzik újra.)

— No, vegyék fel a poharakat! — mondja a házigazda.

— Ez tényleg jó történet! — mondja valaki.

(2) — Van egy udvarhelyi kollégám nekem, s az mond még olyan jókat! — veszi át a szót István Lajos. — Azt mondja, hogy megrészegedtek erőssen. Megyen haza, s eszébe jut, hogy az esőtartót tegye fel. Amikor bément a szobába, már éjfél elmúlt, s az esőtartót feltartotta, állt, de alig tudott állni. S aszongya a felesége: Te hüje, azt mondja, — mit csinálsz! Meg vagy bolondulva, hát agyon vagy részegedve, s akkor még az esernyőt — azt mondja — miért tartod, tulogatod? — Tudtam, hogy vihar lesz, hogy legyen megvédve! (Nevetés hangzik fel, de mivel csak halkán, csak a közvetlen környezetnek mesélte a történetet, kevesebben nevetnek, mint az előbb.)

Újra a molnár kezd el egy történetet:

(3) Vót nálunk egy öregember, azt mondja, hogy ment fazékkal. Ugye a korondi ember járja a világot, megyen mindenütt a fazékkal. S megfogadott

egy fiatal embert, csóró pakulárt. S mennek, s mennek. S hát egy nagy réten mennek keresztül. De nagy meleg vót, süt a nap. S azt mondja a gazdájának: Mit szól, ha megfejem azt a nagy juhsereget? S azt mondja a gazdája, ha te megfejed a juhokat, úgy hogy nem mész oda, akkor én neked duplásan fizetem a béredet. Hamar nekiállott. Erre azt mondja a fiatal ember: — Állítsa le a szekeret! Leállítja a szekeret a gazda, a másik befekszik a szekér alá, s valamit mond, hát a kerékszeget megfogja s kezdi húzni, s hát úgy csurog a tej a vederbe. Hát nézi az ember a juhokat, hát a juhok összefutnak. Összefuttak a juhok, hát a gazdája megijedt, s nézi, nézi, hogy a juhok bögnek, s összefutnak. És hamar nekiáll a subáját levetni, kapja a pálcát s kezdi vágni, hát úgy jajgat a szekér alatt a pakulár. (Abbahagyta a fejést — szól közbe valaki nevetve. — Nevetve folytatja az előadó is:) — Azt mondja a gazda: Na, hát csurog-e még? Azt mondja: Nem, maga többet tud, mint én! Így mondta, ha, ha, ha! (A többiek is nevetnek!)

(Beszélgetés indul a magnetofonról, pontosabban a mikrofonról, amelyet most fedeznek fel, pedig ott feküdt az asztalon a poharak között. — Aztán pedig megkérdezik a gyűjtőtől, hogy meddig marad még a faluban.) — Ivás kezdődik, felköszöntik egymást: — Szervusz, Náci!

— Tiszteltetem Gyuri bátyám!

— Egészségedre!

— Jót kívánok!

— Erőt, egészséget!

— Szerbusz, koma! — koccintások hangjai hallatszanak.

(Egy másik elbeszélő kezd beszélni két parasztról, akik a városban dolgoztak, és nem ismerték a WC-t.)

(4) ...amint esznek, a bicskájával szúrta meg a hagymát és belement a fedőbe, hát emelkedik fel a fedő, ahogy húzta fel a bicskát. Azt mondja a komája, hogy látszik hogy nem jártál itt. Ide kell, ebbe a fájin porcellánba belé teríteni a dolgokat. (Erős nevetés.) Abba a perche belé rakják. Esznek tovább. Azt mongya, de komám nézd csak micsoda bicski-láncnak való van oda felkötvé. (Az a vízvezeték megy ott, szól közbe egy tudálékos hang. Többen nevetnek!) Azt mondja állj föl s vedd le! Én addig lesek nem jő-e valaki. A komája kimegy az ajtó elé; kilépek s azt mondja: Komám, nem tudom leődni! Azt mongya: Szakítsd le! Meghúzza s örvend, mosolyogva leszáll, s azt mongya: Komám, nem is ettünk s el van mosogatva! (Nagy nevetés! — újra valaki: Mindent elvitt! — Mindent elvitt! — mondja harmadszorra is egy hang.)

(Ugyanez az elbeszélő folytatja a mesélést:)

(5) Veszik a tarisznyát, mennek tovább. A Rákóczi úton mindent végig jártak, meg a Duna-partot. Estére kerül a dolog, s meg kéne szálljanak valahol, nem volt már a szállodákban hely. Azt mondja, komám egy rendes családnál háthogyha kapunk helyet! Mennek, s végin egy kis ember azt mondja: Kérem, én adok helyet székely bácsikák — aszongya — maguknak, de csak a nyárikonyhában! Mert ugye őszi idő volt, hideg vót már, azt mongya: Ó, elsőosztályú kezeit csókolom, aszongya, nagyszerű! Be is mennek, lefeküsznek ügyesen. Hát egy óra múlva forgolódnak. Komám, nem aluszol?! — Én nem, az istenit, fagyok meg! (Nevetés) — Áldott szerencse, hogy nem a téli konyhába tett, mert akkor megfagytunk volna! (Nagy nevetés — egyesek újra és újra nevetnek.)

(6) A szomszéd faluban most két hete vótam, beszélgettünk, s aszongya az egyik polgár — kezdi el a történetet István Lajos halkan — mennek hárman azt mondja: ők odavaló falusiak, mennek el a bodega előtt. Na, aszongya, bemenünk-e?! — Azt mongya: Bé hát! Aztán aszt mongya: Hogyha bémegyünk, úgy iszunk-e, mint az emberek, vagy mint az állatok? Aszt mongyák: Hát úgy, mint emberek! Na, aszongya, akkor én veletek nem megyek! Mert az ember nem tudja, hogy mennyi az elég, az állat igen! (Jóízű nevetés! — Az elbeszélő az újra felhangzó nevetések után megismétli a csattanót, magyarázó hangsúllyal!) — Az a másik kettő aszt monta, hogy úgy iszunk, mint emberek, s azt mondta, hogy akkor én veletek nem megyek, mert az állat tudja, hogy mennyi elég, de az ember nem! (Újra nevetés.)

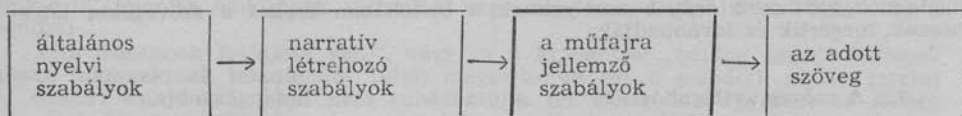
— Én is hallottam vót, hogy... — kezd egy újabb történetbe emelt hangon a molnár (de közben koccintások hallatszanak) — Szerbusz! — Egészség! — köszöntés hangzik innen-onnan.

— Sógor, né — szól közbe a mesélő egyik sógora, mintegy figyelmeztetni akarván az elbeszélőt a fonal felvételére! (De a zaj egyre erősödik, többen beszélnek egyszerűre...)

(7) Készül egy ember Pestre. Hát osztán egyik mondta, komám, nekem hozzá ezt, s a másik mondta, nekem aztat. Mindegyiktől vállalta. Osztán aztat az éjjel meg is ünnepelték, nagyot mulattak. Dehát ugye megrészegedek, másnap reggel mondták a komák, hogyhát Udvarhelyre azt az embert hogy engedjék bé, hát kísérjék be Udvarhelyre. Bekisérték Udvarhelyre, s ettek, ittak, s felültették a vonatra. Úgy hívták az embert, hogy Nagy Károly. Hát ő felült a vonatra, viszi a vonat. S hát mikor Nagykárolyig érnek, hát a jegycsipő elkiáltja: Nagykároly, kiszállás! — (Nevetés hallatszik!) — Hogy az uristen megfizeti, há' hogy es tudják itt hogy éppen ő megy Pestre? Megérkezett, s mán szólítják, hogy szálljon ki!? Hamar vette a kuffert, s leszállt a vonatról. (Beleszól valaki magyarázólag: Mert őt Nagy Károlynak hívták!) — Hát elég a' hogy a vonat elment amarra, s néz jobbra-balra, s mikor ott a kufferrel menyen, hát látja hogy egy nagy füstös város. Ott csodálkozik jobbra-balra, hát egy vonat megérkezik, s kiálcsák: Nagykároly bészállás! — Hej, itt még meg sem hagyják nyugodni? Fogta a csomagját s fel a vonatra. — Megérkezik Udvarhelyre, már estére meg volt érkezve. Hát még a kollégájai ott ittak örömben, hogy komájokat elküldték Pestre. Megérkezik a nagy csomaggal, hát azok részegen mondják: Mi van komám, már megjártad Pestet? — Ne is mondd komám, könnyű azt megjárni, azt mondja, ott az ember nem úgy mén, ahogy akar. Alig érkeztem meg, hal-lom hogy kiálcsák: Nagy Károly bészállás, jöttem vissza! — (Nevetés.) — Meg van járva! — (Többen nevetnek, de csak röviden! Valószínűleg már nem először hallották a történetet, mert ez a történet volt a molnár egyik sikeres adomája.)

3. A komikus szöveg megértése

A folklórszövegek több szinten vizsgálhatók annak megfelelően, hogy az adott „közlemény“ létrehozásának folyamatában melyik szabályköteget helyezzük a figyelem középpontjába:

A továbbiakban a harmadik tömbben található szabályokkal foglalkozunk. Ezek a szabályok tartalmazzák azokat az előírásokat, amelyeknek segítségével a nyelvi anyagból kialakul a műfajra jellemző sajátosságokat magán viselő szöveg (pl. mese vagy ballada). Természetesen nem vesszünk sorra minden lehetséges szabályt, amely a komikus szövegek létrehozásakor működésbe léphet, hanem csak néhány fontosabb jellegzetességre hívjuk fel a figyelmet: nevezetesen a komikus szövegek megértésében oly fontos előfeltevések szerepére, majd a komikus szöveg megjelenítette „világ“-ok jellegzetességeire s végül a csattanók egyik gyakori fajtájára.

3.1. Az előfeltevések hálója

A nyelvi megnyilatkozások jelentésének vizsgálata során a nyelvészek kimutatták, hogy az esetek többségében egy sor előfeltevés, preszuppozíció — birtokában kommunikálunk (Kiefer, 1975). A nyelvi közlemények cseréjéhez és jelentésének megértéséhez elválaszthatatlanul hozzátartozik az, hogy sok-sok előzetes információval rendelkezünk, olyanokkal, amelyek feltétlenül szükségesek a szövegek megértéséhez. Arról van szó tehát, hogy nem elég a nyelv, a kód ismerete,

hanem a világ, a kultúra ismeretére is szükség van. Különösen találónak érezzük ezt a megállapítást, ha a folklórszövegekre, illetve azok megértésére gondolunk. Az előfeltevések koncepciója a mondatközpontú nyelvészeti kutatások eredménye, de a szövegelméletben nyilvánvalóvá vált, hogy a szövegviszont is érvényes.

Teun van Dijk megállapította, „a preszuppozíciókat arra lehet használni, hogy mintegy leírják a pragmatikai kontextust vagy a szituációt” (van Dijk, 1972). Tehát nemcsak a közvetlen nyelvi, hanem a szélesebb társadalmi kontextust is figyelembe kell venni, azokat a szociális előfeltevéseket, amelyek befolyásolják a beszélőt.

A József-napi szövegek közül különösen a 3-as jó példa arra, hogy bizonyos hiedelmek ismerete nélkül, amelyek a különleges tudományú személyekre vonatkoznak, nemigen élvezhető a történet. Egészen pontosan ismerjük azt a hiedelmet, hogy meg lehet büntetni azt az egyént, aki varázslással, rontással elveszi más tehenének, juhainak a tejét. Mégpedig úgy, hogy egy kabátot, subát a földön bottal, fejszével, vasvillával ütni kezd — a hiedelem szerint ugyanis a rontó érzi a verést. Az elbeszélésben mindezekről szó sem esett, mégis ez volt a nevetés forrása. Vagy vegyünk egy másik alkalommal felvett elbeszélést a *búzakalász eredetéről*.

„A búzakalász azért rövid, hogy amikor az Úrjézus járt a földön, megharagudott a népekre vagy az emberre, nem tudom, hogy miért. Mert addig fődig volt a búzaszálon a szem. S akkó lenyúlt az Úrjézus töbe, s így húzta fel ni, s ahogy húzta féjebb, a szemek pattogtak le. S esmént húzta féjebb, s mondta Szent Péter: — Uram, hagyj a madaraknak is! — Azután a búzakalászt addig húzta félfelé, hogy csak a madarak számára hagyott egy keveset. Azért olyan kicsi a búzakalász.” —

— Megszólal István Lajos, aki eddig hallgatta a történetet:

„Kalangyán arattunk, s ott volt Illés Birtalan komámnak az anyja segíteni. S aztán a búza egy darabja egy helyt gyenge volt, s mind zúgolódott édesapám — nyugodjék —, hogy milyen gyenge a búza. S mondta a vénasszony: Komám, lelkem ne zúgolódjék! Mer' ezt is a jó Isten nem a mi számunkra adta, hanem a madarakéra! Erre azt mondta édesapám: — Csak ide én ganyéztam, nem a madarak!”

Látható, hogy az elbeszélésben említett öregasszony egyszerűen a hiedelemre, pontosabban eredetmondára való utalással figyelmeztette rokonát a helyes viselkedésre. A komikus történet csattanóját éppen az adja, hogy az elbeszélő édesapja elutasítja a hiedelem-háttérre való hivatkozást, vagyis az előfeltevések világát ütközteti a való világgal. Ez a jelenség már átvezet a következő kérdéscsoporthoz. Összefoglalva itt megállapíthatjuk, hogy a folklórszövegek megértéséhez mindenkor szükséges figyelembe venni azokat az előfeltevéseket, amelyeket valójában a hiedelmek rendszere őriz, s amelyeknek a birtokában ezeket a szövegeket létrehozzák, megértik és továbbadják.

3.2. A szöveg „világa”

A modern nyelvészeti kutatásokban a korábbi mondatközpontú vizsgálatokat felváltotta a szövegek elemzése. Felismerték ugyanis, hogy a nyelvi kommunikáció során nem pusztán mondatokat közlünk egymással, hanem mondatok láncait, vagyis szövegeket, amelyekben a mondatok együttese adja a jelentést. A szövegelméleti kutatásokban figyelmeztetnek arra, hogy „a pragmatikai információknak az ismerete elengedhetetlenül szükséges a szemantikai interpretáláshoz, mert egy nyelvi kifejezéshez csak akkor tudunk denotátumot rendelni, ha tudjuk, hogy a »lehetőségek világ«-ok melyikében (a reális, a hitt, a tudott, az elképzelt, az álmodott világ) és ott milyen kontextushoz tartozik az interpretálandó kifejezés.” (Petőfi, 1977). Ebben a szemantikában a „*lehetséges világ*” és a *kontextus* fogalma alapvető szerepet játszik. Dolgozatunk első részében azért foglalkoztunk a kontextus kérdéssel, mert a szövegjelentés feltárásához elengedhetetlen. A „lehetséges világ” fogalma a modern logikai kutatásból került át a logikai-szemantikai alapozású szövegelméletbe, melyet Petőfi S. János bielefeldi professzor és munkatársai dolgoztak ki (Petőfi—Rieser, 1973; van Dijk—Ihwe—Petőfi—Rieser, 1973).

Arról van szó, hogy a logikailag felépíthetők egymástól teljesen eltérő, de logikailag teljesen zárt nyelvek, illetve „világok”. Attól függően, hogy milyen értéket rendelünk a nyelvi elemekhez a különböző nyelvekben, ugyanaz az állítás vagy kijelentés az egyik nyelvben (világban) lehet igaz, a másikban hamis. Ezt a tételt a modern szövegelméleti kutatás olyan formában vette át, hogy a nyelvi szövegek

egy ún. világot is felépítenek, és a szövegek kontextuális elemzésekor nemcsak verbális szerkezetüket, de ezt a világot is le kell írni.

A tréfás szövegekben a komikum egyik forrása éppen az, hogy a szövegben felépített világ és a való világ között óriási az eltérés — s ezt a távolságot a csattanó elhangzásakor mérjük fel igazán, egy pillanat alatt. A nevetés forrása tehát a valódi világ és a szöveg teremtette világ diszkrepanciája, összeütközése. A szövegben belül „logikusan“ felépített világ és az igaz állítások (a komikus szövegben) nevelésesen hamisak a való világ (vagy egyszerűen a hallgató) szemszögéből. Ez olyan formában is jelentkezhet, hogy magában a szövegben két szubkultúra világa ütközik. A mi szövegeink esetében ez „a korondi ember világa“ és „a nagyvilág“ (lásd a 4-es és az 5-ös szövegeket).

Vegyük például a 4-es szöveget, amelyben a városi „civilizáció“ világát nem ismerő korondi atyafin nevetnek. A korondi ember „szűk világa“ az oka annak a félreértésnek is, amely a Nagy Károly nevű emberrel esett meg a nagykarolyi vasútállomáson. Az egykori korondi ember nem ismerte a másik világot — az egyik világban ismert törvények, igazságok nem használhatók, vagy hamisak egy másik világban (Hoppál, 1975).

3.3. A csattanó természetéről

Eljutottunk az előfeltevések széles kontextusából az egyedi szövegeken át a csattanó mondatnyi hosszúságú szövegrészletéig. Lássunk újra egy szöveget:

„A templomnak kinőtt a fű az ablakán. Összegyűltek a népek, és tanakodtak nagyon, hogy lehetne lekaszálni vagy leszedni. Végül úgy döntöttek, hogy a falu bikájával etetik meg. Kötelet kerítettek, s a bikát odaterelték, s aztán a bikát húzták fel. A bika megnyavadott, ahogy húzták fölfelé, a nyelvit kivetette. Azt mongya az egyik: Húzzad komé, ni hogy kívánja! — Mikor felhúzták, hát a bika mán meg vót dögölve, nem eszik.“

Gondoljunk ismét a Pestre utazó Nagy Károlyra, aki a pályaudvaron a nevét vélte hallani, vagy a berúgott ember történetére, amelyben a részeg esernyőjével védekezett a feleség várható szidalmai ellen. Van egy közös vonás ezekben a felsorolt csattanókban: nevezetesen (ez egyben a komikus hatáforrás), hogy bár a szöveg nyelvilag jól formált a felszíni szerkezet szintjén, de nem az a szemantikai mélyszerkezetet illetően. Ugyanis az a predikátum, amit az objektívumhoz kapcsolunk a csattanóban, rossz típusú, más kategóriába tartozó tárgyakhoz szoktuk általában kapcsolni, vagyis „rosszul osztályozott“. Theun van Dijk a metafora természetével foglalkozó tanulmányában írt a „lehetetlen tényeket“ kifejező mondatokról, s megállapította, hogy a mi fizikai világunk, mint egy „lehetséges világ“, meghatározza, hogy valamely mondatot (szöveget) igaznak vagy hamisnak fogadjunk-e el, jelentés nélkülinek tartunk-e vagy sem (van Dijk, 1975). Például ez a mondat:

„Az írógépnek fejfájása van!“, vagy ez a kijelentés: „boldog asztal“ — szorítlanul inkorrektnek tekintendő. Tehát megsértettük azt a szabályt, amely szerint élő emberi tulajdonságokkal nem ruházhatunk fel élettelen tárgyakat; az írógép nem tartozik azon objektumok csoportjába, amelyeknek fájhat a feje, ugyanúgy az asztalok sem tartoznak a boldog objektumok halmazába, vagyis rossz kategóriába, típusba vagy osztályba soroltuk őket. Ugyanez történt az idézett történetek poénjában is: a bika nem tartozik azon „objektumok“ közé, amelyek a toronyba másznak legelni kétéllal a nyakukon; Nagy Károly, mint megkülönböztető jeggyel bíró élőlény, nem tévesztendő össze Nagykaroly várossal, tehát élettelen jeggyé másik tulajdonfőnévvel: az esernyő csak a valódi vihar ellen véd, a szóáradat ellen nem.

Megállapítható, hogy a komikus történetek csattanójának egyik — talán legnagyobb — csoportját a *rosszul osztályozott* állítások (összetételek, jelzős szerkezetek) alkotják. Sok esetben csak az adott kultúra (szubkultúra) világa vagy bizonyos *előfeltevések* ismeretében dönthető el az, hogy jól vagy rosszul osztályozottak-e a poénban az állítások (Mack, 1975). Mint látható, az előfeltevések itt is fontos szerepet játszanak — s a komikus szövegnek három, általunk bemutatott jellemvonása többé-kevésbé átfedi egymást, egymást erősítve, együttesen hozzák létre a komikus hatást.

Ezeket a szövegeket példaként használtuk fel annak bemutatására, hogy az elbeszélő folklóresemény elemzésekor figyelembe kell venni azt az előfeltevéshálót, amely minden elmondott szöveg mögött áll. Azonkívül minden szöveg felépít egy belső világot, s az egyes szövegek megértése attól függ, miként tudjuk összevetni saját világunkat a szöveg világával, és ugyanez vonatkozik az elbeszélő viszony-

latára is. Ha nincs közös eleme a két világnak, akkor nincs lehetőség a megértésére, és ellenkezőleg, a megértés annál nagyobb, minél több közös eleme van a hiedelem-
elemek halmazának.

IRODALOM

- D. Ben-Amos—K. S. Goldstein [szerk.]: *Folklore, Performance and Communication*. The Hague—Paris, 1975. — K. V. Csisztov: *A folklór specifikuma az információelmélet fényében*. In: *Népi kultúra — népi társadalom*, V—VI: 241—259. Bp., 1971. — T. A. van Dijk: *Some Aspects of Text Grammars*. The Hague, 1972. — Uő.: *Formal Semantics of Metaphorical Discourse*. Poetics, 1975. 4:2—3:173—198. — T. A. van Dijk—J. Ihwe—S. J. Petőfi—H. Rieser: *Prolegomena zu einer Theorie des „Narrativen“*. In: J. Ihwe [szerk.]: *Literaturwissenschaft und Linguistik*. Band 2:51—57. 1973. — J. J. Gumperz: *The Sociolinguistics of Interpersonal Communication*. Working Papers, 1974. 33. Urbino. — Hajnal Albert—Hoppál Mihály: *Az egyéni és közösségi hiedelmekről — Interdiszciplináris vázlatok*. Szociológia, 1976. 3—4:475—493. — J. Hintikka: *Individuals, Possible Worlds and Epistemic Logic*. Noûs, 1967. 1:33—62. — Hoppál Mihály: *A lidérc hiedelmekör szemantikai modellje*. Ethnographia, 1969. 80:402—414. — Uő.: *Jegyzetek az etnográfiai szemiotikához*. In: *Népi kultúra — népi társadalom*. V—VI:25—43. 1971. — Uő.: *Mythology as a „Possible World“*. Előadás az urbinói mitológiai szimpozionon [sokszorosított]. Bp., 1975. — Uő.: *Esemény — elbeszélés — közösség. — Jegyzetek a verbális szemiotikához*. In: *A humor és komikum megjelenésének formái a folklórban*. Szerk.: Istvánovits Márton—Krizsa Ildikó. Bp., 1977. — *Anyagok a Magyarság Néprajzához* 1. — D. H. Hymes: *Breakthrough into Performance*. Working Papers. 1973. 26/27. Urbino. — Kiefer Ferenc: *A szövegelmélet grammatikai indokoltágáról*. Szemiotikai tanulmányok, 1975. 30. — D. Mack: *Metaphoring as Speech Act: Some Happiness Conditions for Implicit Metaphors*. Poetics, 1975. 4:2—3:221—256. — J. S. Petőfi—H. Rieser [szerk.]: *Studies in Text Grammars*. Dordrecht—Boston, 1973. — J. S. Petőfi: *Semantics — Pragmatics — Text Theory*. Working Papers, 1974. 36. Urbino. — Uő.: *A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig* (I—III. rész). Magyar Műhely, 1977. 50., 51., 52. — O. Revzina—I. Revzin: *Szemiotikai kísérlet Ionesco műveiben*. Helikon, 1972. 2—3:407—423. — J. R. Searle: *Speech Acts*. Cambridge, 1970. — Voigt Vilmos: *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Bp., 1974.

Zsakó Zoltán plakettje